

NAKNADNA RAZMIŠLJANJA O UGRADBENOM RELJEFU SA SJEVERNE SALONITANSKE NEKROPOLE

Draž en Marš ić

UDK:726.82(497.583Solin)“652”

Izvorni znanstveni rad

Draž en Marš ić

Odjel za arheologiju

Sveučilište u Zadru

U radu se analizira nadgrobní reljef s portretima pokojnika, otkriven na području sjeverne salonitanske nekropole, ranije poznat samo preko crteža objavljenog u splitskom Buletinu god. 1916. Podastiru se njegove formativne karakteristike, uspoređuje sačuvani dio natpisa s prikazom u crtežu, te pokušava rekonstruirati izvorni sadržaj epitafa i broj prikazanih likova. Potanko se analizira gentilno ime vlasnika i daje prijedlog njegove rekonstrukcije (*Bellius*) te obrađuju preživjeli dijelovi muškoga portreta i nošnje (tunika, toga). Po svojim karakteristikama, reljef se uklapa u skupinu tzv. ugradbenih reljefa, tip spomenika što ga je na istočnoj obali Jadrana prvi prepoznao i definirao akademik N. Cambi. Zbog fragmentarnosti i izostanka pouzdanih repera, najveći problem i izostanka pouzdanih repera, najveći problem i teško razrješivo pitanje predstavlja precizna datacija, koja se okvirmo može odrediti od druge polovice ili kraja 1. st. do sredine 2. st. ili malo poslije.

Uvod

Godine 1913. na sjevernoj salonitanskoj nekropoli otkriven je zanimljivi fragment nadgrobnog reljefa, koji je tri godine poslije publiciran i prikazan na crtežu u splitskom Buletinu.¹ Pozornost autora ovih redaka privukao je tijekom rada na obradi jedne rijetke i specifične skupine nadgrobnih spomenika u Istri

¹ F. Bulić, »Iscrizioni inedite (Salona)«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* (dalje: *BASD*), 39, Split 1916., 119, A4583. O okolnostima nalaza vidi i D. Maršić, »Nadgrobní reljef iz Vranjica – primjer rimskoga nadgrobnog spomenika uklesanog u živu stijenu«, *Tusculum* 1, Solin 2008., 48, sl. 3.

i Dalmaciji – tzv. ugradbenih reljefa.² Bijaše to jedini primjerak iz metropole provincije koji se svojim karakteristikama uklapao u skupinu, a ujedno i najjužnije otkriveni takav reljef u priobalju Dalmacije.³ Pokušaj njegova otkrivanja, uz pomoć djelatnika splitskoga Arheološkog muzeja, nažalost nije urodio plodom. Malo nakon izlaska monografije o ugradbenim reljefima, a tijekom uređivanja stražnjeg dvorišta Muzeja reljef je ipak pronađen i to očito unutar jedne od četvrtastih »kula« formiranih od manjih salonitanskih lapida. Dskora je reinventiran u inventarnu knjigu muzejskih predmeta (AMS-A-4583), a zatim pohranjen u depo epigrafičke zbirke s oznakom 66b. O otkriću me promptno izvijestio tadašnji kustos epigrafske zbirke M. Radaljac, kojem u ovom prilikom na tome toplo zahvaljujem. Ponovno otkriće reljefa i mogućnost autopsije prilika je da se provjeri jesu li zapažanja i interpretacija njegovih strukturalnih i likovnih sadržaja te tipološka pripadnost i datiranje bili dobro određeni. Ovaj rad tako treba shvatiti kao svojevrsan (prvi) suplement monografije o ugradbenim reljefima.

Oblik

Pročelje spomenika izgledom uglavnom odgovara crtežu, ali se ipak primjećuje da su stvarne crte loma na gornjoj i desnoj strani (gledano prema spomeniku) nešto drugačije. K tome nije vjerno prenesen ni izgled donjega kraja. To sigurno nema veze s naknadnim lomljenjem rubova, jer je komad izrađen od čvrstog domaćeg vapnenca, zacijelo segetskog, koji se ne ljušti. Riječ je naprosto o tome da crtež iz 1916. nije izrađen s namjerom da posluži kao tehnički crtež! To potvrđuju i iscrtni detalji draperije i natpisa, kod kojih također ima manjih odstupanja, o kojima nešto kasnije.

Ostale strane reljefa prvi smo put u mogućnosti vidjeti. Desna i gornja su, jasno, odlomljene. Donja je stranica najbliža izvornom stanju s ravnom plohom i tragovima zubače, ali odlomljenih segmenata prednjeg ruba i krajeva. Stražnja je strana prilično glatke površine i s jedva vidljivim tragovima rada zubatog dljijeta. Pri pogledu s bokova vidljivo je i da joj je ploha gotovo poluloptastog presjeka, jer joj se dubina povećava od uglova prema sredini. Uglovi, istina, jesu neznatno odlomljeni, ali bi utisak i s njima ostao isti. Potvrđuje to i činjenica da se tragovi zubače prate cijelom površinom zaobljenja, gotovo do pred sam donji i gornji rub. To upućuje na zaključak da oblik stražnjeg dijela jest rezultat djelovanja ljudske ruke, ali ga je vjerojatno odredio i izgled bloka nakon što je ekstrahiran u kame-nolomu. To se nije dogodilo po veni sedimenta jer je ona ostala jasno vidljiva po središnjoj horizontali danas sačuvanog ulomka. Uglovi su vjerojatno sekundarno priklesani, osobito desni donji, i nešto sniženi da bi se ulomak upotrijebio u sekundarnoj funkciji, najvjerojatnije kao građevni materijal suhozida.

Lijeva bočna strana ima nešto bolje sačuvan donji i odlomljeni (sniženi) gornji dio, pri čemu je posljednji po sredini dobio jedva zamjetan plitki žlijeb. Na

² D. Maršić, *Ugradbeni i građevni portretni reljefi u Istri i Dalmaciji*, Arheološki muzej Zadar, Zadar 2009., 34 i d., 82 i d., kat. A15, tab. 8, sl. 5.

³ D. Maršić, *op. cit.* (2), 59.

Usporedni prikaz pročelja fragmenta i crteža iz 1916. godine

Frontalni pogled na stražnju stranu fragmenta

Lijeva bočna strana fragmenta

donjemu se dijelu zapažaju slabiji tragovi zubatog dlijeta, koji se prema dnu, vrhu i stražnjoj strani zbog prerade polako gube. Najzanimljiviji detalj nalazi se bliže prednjemu rubu, a riječ je o četiri točkice u okomitom nizu i dvije u stražnjem gornjem dijelu, koje na prvi pogled podsjećaju na koroziju. Međutim, provjerom izbliza bilo je moguće utvrditi da ne potječu ni od kakvih željeznih trnova preostalih u kamenu, već su isključivo površinskog karaktera. Jesu li nastale zbog uzidavanja ulomka u izvornom kontekstu, tijekom pretpostavljene reupotrebe, ili naprosto zbog naslanjanja na neki komad s korodiranim trnovima u muzejskom kontekstu, teško je u ovom trenutku odvagnuti.

Strukturalne sastavnice natpisnog polja na crtežu su vjerno predočene i već je otprije bilo moguće zaključiti da je natpis obrubljen *cyma reversa* profilom. Sa spomenika ipak jasno vidimo da je gornji okvir koncipiran kao ravna traka, zacijelo stoga što se u istoj izvedbi nastavljao i uokolo polja s portretima. Iako je sadržaj natpisa uglavnom točno prenesen, postoje značajne razlike u njegovoj izvedbi i sačuvanosti u odnosu na one prikazane na crtežu. Za početak valja konstatirati kako je sigla osobnog imena (*praenomen*) nacrtana kao tipičan grafem C, ali se na spomeniku jasno vidi završetak u obliku gotovo vertikalne ravne crtice. Nadalje, prilikom crtanja slova izostavljeni su bogato oblikovani serifi koji krase većinu slova. U drugom retku natpisa crtež izostavlja čak dvije trokutaste interpunkcije, jednu između grafema V i F i drugu nakon veznika ET, a slovo T predočeno je u kvadratnoj formi, a ne kao visoko T. S crteža se ne može jasno zaključiti je li poslije veznika *et* lom ili zaobljeni dio sljedećeg slova (o čemu u objavi govori Bulić), dok na »živom« spomeniku jasno vidimo da je u pitanju ovo posljednje. Nažalost, volumen nije dovoljan za sigurno prepoznavanje pa, iako Bulić pretpostavlja da je u pitanju grafem C, u obzir dolaze i grafemi G, O ili Q.⁴ U posljednjem pak retku, osim oblikovanja slova i izostanka serifa, drugih razlika nema.

Što se tiče izvornog sadržaja natpisa, ostaje zaključak da je cijeli prvi redak ispunjalo ime nalogodavca i vlasnika spomenika (muškarca), zacijelo u troimen-skoj formuli, čemu u prilog govori sačuvana duljina teksta drugoga retka, kojoj valja pridodati izgubljeno žensko ime (supruga). Uporaba formule *v(ivus) f(ecit)* u drugome retku, karakteristične uglavnom za nadgrobne epitafe 1. st. po Kr. i sam početak 2. st., daje za pravo pretpostavci da je prvo ime moglo sadržavati i filijaciju, što ipak nije pouzdano.⁵ Upotrijebljena imenska formula muškarca važna je utoliko što može riješiti enigmu jesu li u slikovnom polju stajala dva ili tri lika. U slučaju prisutnosti filijacije i/ili nekog dužeg kognomena, mjesta je moglo biti čak i za tri lika, a bez filijacije i/ili s kraćim kognomenom samo za dva, što je i tako sigurno iz natpisa.

F. Bulić je u muškarčevu drugom imenu prepoznao gentilno ime *Bellicus* ili *Bellinus*, međutim ta imena nisu poznata sa salonitanskih lapida.⁶ Stoga je vjerojatnija Alföldyjeva restitucija imenom *Bellius*, jer se to ime pojavljuje na jednom, a moguće i na dva salonitanska spomenika koje taj autor datira u kasni principat (kao i natpis sa salonitanskog reljefa).⁷ Sigurna potvrda javlja se na titulu uzidanom u Kaštel Sućurcu *CIL* 3, 2591 = 8647 (HD052757), koji su sebi i

⁴ F. Bulić, *op. cit.* (1), 119.

⁵ Usp. D. Maršić, *op. cit.* (2), 35, gdje je zauzeto možda prekruto stajalište da je filijacija sigurno bila dio imena! O databilnoj vrijednosti formule *v(ivus) f(ecit)* usp. G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg 1969., 29, gdje se konstatira da je uz izraze *sibi* ili *sibi et suis* karakteristična za rani Principat.

⁶ F. Bulić, *op. cit.* (1), isto mj.

⁷ G. Alföldy, *op. cit.* (5), 66, s.v. *Bellius*. Ipak se i Alföldyju potkrala greška, pa uz *cognomen Crescens* (*op. cit.*, 182, s.v.) koji se javlja na natpisu iz Salone vezuje ime *Bell(icius)*, koje pak nije u popisu gentilnih imena.

svojima za života podigli *Bellia Chrysorhoe* i suprug *L. Verulanus Ampliatus*.⁸ Na jednostavnoj urni iz Salone AMS-A3261 = *ILJug* 3, 2142 (HD034636) spominje se neki *Bel. Cresce(n)s* kao komemorator predragog prijatelja Cerenija Gra(ta?), a epitaf zaključuje posvetna formula *b(ene) m(erenti) p(osuit)*.⁹ Bulić je Krescentov nomen restituirao *Bel(lius)* ili *Bel(licius)*, što je zanimljivo utoliko što je urnu objavio ranije (1904.) od ovdje predmetnog reljefa (1916.), pa to posredno pokazuje da je na ime *Bellius* kao mogućnost dopune Gajeva nomena potpuno zaboravio. Činjenica pak da je Krescentovo gentilno ime donijeto u skraćenici govori o tome da su naručitelji držali da će čak i u tom obliku biti svima razumljivo. Sve to vodi k prihvaćanju, tj. potvrdi Alföldyjeve teze da je *Bel* sa solinske urne gotovo sigurno skraćeno ime *Bellius*, što je prihvaćeno u svim prestižnim digitalnim epigrafskim bazama (EDH – HD034636, EDCS – 10101102, Ubi erat Lupa – 24755; posljednja baza donosi i sliku urne).

Korpus latinskih imena zapadnih provincija Carstva poznat kao *OPEL* donosi popis svih imena s osnovom *Belli-* i zanimljivo je da su u enormnom broju posvjedočena u keltskim provincijama (uz, naravno, sveprisutne primjere u Italiji), većinom u funkciji kognomena.¹⁰ Kao gentilna *nomina* pojavljuju se samo imena *Bellicius* (čije se potvrde ne navode za Dalmaciju) i *Bellius* (s potvrdom u vidu sućuračkog natpisa).¹¹ Prvo ime daleko najviše potvrda ima u Noriku (8), a drugo u Lugdunskoj Galiji (5). Ukoliko sućuračkom natpisu pribrojimo i one sa salonitanske urne i ugradbenog reljefa, a pod uvjetom da se drugdje broj u međuvremenu nije značajnije povećao, Dalmacija bi bila čak druga provincija po broju njegovih potvrda! Veoma je vjerojatno da taj detalj otkriva i podrijetlo salonitanske obitelji, koja je u Dalmaciju došla možda već tijekom ranijeg 1. st.

Gaj Belije spomenik je dao podići za života, sebi i svojoj supruzi od čijeg je imena preostao samo trag prvog slova. S obzirom na sigurno Gajevo imenovanje u troimenskoj formuli, možda i s filijacijom, te riječ *uxor*, logično je pretpostaviti da je ženino ime stajalo u dvoimenskoj formuli i ispunjalo nastavak drugoga retka natpisa. Zapravo je pitanje njezina imenovanja povezano s imenovanjem supruga i također uključuje mogućnost postojanja filijacije. Međutim, lijevo poravnanje dativa *uxori* i trokutasta interpunkcija koja je slijedi otvaraju mnogo važnije pitanje: je li se time tekst i završavao ili se možda ipak nastavljao? Prilikom monografske objave pretpostavio sam da se tekst nastavljao, a pri tome ostajem i danas. Da se sa *uxori* tekst završavao, vjerojatno bi ta riječ bila centrirana, što, kako vidimo, nije slučaj. Razlog je vjerojatno taj što ju je slijedio neki od moralizirajućih epiteta, a možda i tekst koji se referirao na možebitni treći lik, tada obavezno povezan s još jednim veznikom *et*.

⁸ Osim *CIL*-a spomenik kratko donose D. Kečkemet, *Kaštel-Sućurac* (Prilog: P. Bakotić: Sjećanje na prošlost Kaštel-Sućurca), Split 1978., 34 sa sl.; B. Nedved, »Stanovništvo Kaštel-Sućurca u rano rimsko doba«, *Znanstveni skup Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, Split 1992., 13, br. 23.

⁹ Prva objava: F. Bulić, »Iscrizioni inedite (Salona)«, *BASD* 27, Split 1904., 91, A3261.

¹⁰ *OPEL I*, 2005, 116-117 (od *Belli** do *Bellius*).

¹¹ *OPEL I*, 2005, 117, ss.vv. *Bellicius*, *Bellius*.

Nakon svega navedenog, jasno je da transkripciju natpisa treba neznatno korigirati od one donijete u monografiji (gdje je pretpostavljena i filijacija) i da ista, bez pretenzije prepoznavanja prvog slova u pokojničinu imenu, treba glasiti: *C(aius) Belli[us? ...] / v(ivus) f(ecit) sibi et [... ...] / uxori [...]*.

Portreti

Od portreta unutar slikovnog polja preostao je samo veći dio onoga na lijevoj strani kojemu nedostaju gornji dio vrata i glava, a prikazan je u formatu poprsja. Crtež iz splitskog Buletina vjerno prenosi stanje sačuvanosti, ali je na njemu gornja crta loma poravnatija negoli je u stvarnosti i stječe se dojam da ramena nisu sačuvana. Nabori odjeće prikazani su u crtežu šablonski, tj. tek u općim crtama, pa je tek na temelju imenske formule pokojnika i njegova pretpostavljenoga građanskog statusa bilo moguće zaključiti kako bi morala biti posrijedi toga i to vjerojatno ona tipa *pallium* ili *bracchio cohibito*.¹² Podrazumijeva se da bi ispod nje bila tunika, ali se s crteža to nije dalo jasno razaznati. Sačuvani lik razumno je prepoznati kao muškarca prije svega zbog zadebljane draperije na lijevom ramenu, koja je tipična za togu, kao i zbog činjenice da se nalazi ponad dijela epitafa s imenom vlasnika.

Autopsija spomenika omogućuje da se o odjeći progovori s mnogo više sigurnosti. Kao prvo, jasno se daje uočiti da je umjetnik želio prikazati dva sloja draperije. Prvi predstavljaju nabori V-oblika ispod vrata, koji očito pripadaju tunici. Okomito spuštene nabori na desnom ramenu lika i oni na suprotnoj strani, ranije spomenuti, pripadaju ogrtaču, tj. togi. Otprilike na sredini sačuvanog dijela reljefa portreta nalazi se mali trokutasti razrez čija je svrha naznačiti razdvajanje nabora; oni s ramena očito se spuštaju naniže prema koljenu i razumno ih je naslutiti kao prijelaz u *sinus* toge.¹³ Da su posrijedi predloženi tipovi toge, ti bi nabori bili zaobljeni i svi usmjereni prema lijevoj strani grudi! Zbog istog razloga otpadaju i tipovi označeni od njemačkog znanstvenika H. R. Goettea slovima C, D i E, jer se kod njih visoko preko grudi i u gotovo ravnoj liniji provlači *umbo* i *contabulatio* (Ca i Cb) ili *contabulatio* u formi slojevite ravne (D) odnosno prema ramenu proširene lepezaste trake (E), a to također nije slučaj.¹⁴ Prema tome, valjat će korigirati iznijetu pretpostavku i tip toge prepoznati kao onaj označen slovom B, tj. najčešći, ranocarski tip toge, u modi od srednjega Augustova vremena, ali, naravno, prikazan u formatu u kojemu njegove prepoznatljive elemente kao što

¹² D. Maršić, *op. cit.*(2), 34, 83.

¹³ O tom dijelu toge usp. H. R. Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein 1990., 3, sl. 2, 27 i d. Vidi i S. Schönauer, »Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 93/2000, Split 2001., 398, sl. 15.

¹⁴ Danas je prihvaćena tipologija toge koju je na temelju bogate statuarne građe i iscrpne analize vrela ponudio H. R. Goette, *op. cit.* (13), 20 i d., tab. 1 i d. Od pregleda u domaćoj literaturi najiscrpniji daje S. Schönauer, *op. cit.* (13), 397 i d., sl. 12 i d.

Rekonstrukcija reljefa obitelji Aquillius iz Plomina (izradio I. Čondić)

su *sinus*, *balteus* i *umbo* nije moguće vidjeti.¹⁵ Je li riječ o varijanti Ba (1. st.) ili Bb (2. st.) ovisi isključivo o dataciji reljefa.

Tipologija i datiranje

Premda je očuvan u gabaritima lijeve polovice ili samo lijeve trećine izvornog korpusa, fragment reljefa ipak omogućuje da se s velikom vjerojatnošću dokuči izvoran izgled spomenika. Nema sumnje da je izgubljeni dio natpisnog i slikovnog polja imao izgled sačuvanoga dijela i tu iznenađenja nisu moguća. Poprečna koncepcija natpisnog polja u svega tri dugačka reda teksta nije tipična za stele, kod kojih je natpis uobičajeno koncipiran po okomici, već za reljefe koji su se uzidavali u neki od brojnih oblika nadgrobne arhitekture ili su naprosto predstavljali frontu nekakvog podesta. Dobre usporedbe s istočne obale Jadrana predstavljaju primjerci ugradbenih reljefa iz Plomina te rapski reljef dekuriona T. Bebija Justa, kojima je zajedničko da su im natpisno i portretno polje integralno izrađeni te da su polja s portretima jednostavnog pravokutnog oblika bez prisutnosti arhitektonskih elemenata (stupovi ili pilastri sa strane i zabat odozgo).¹⁶ Velika je vjerojatnost da je slične forme bio i salonitanski reljef. To što Bulić reljef prepoznaje kao stelu, nije nimalo slučajno jer je u njegovo vrijeme taj tip spomenika bio potpuno nepoznat.¹⁷ Da nije riječ o steli, osim natpisa, pokazuje i

¹⁵ Usp. H. R. Goette, *op. cit.* (13), 29 i d., tab. 5 i d.; S. Schönauer, *op. cit.* (13), 399, sl. 22-23.

¹⁶ Usp. D. Maršić, *op. cit.* (2) 26 i d., 71 i d., kat. A5-A7, tab. 5, sl. 1-3 (Flanona); 30 i d., 76-77, kat. A9, tab. 6, sl. 3 (Arba).

¹⁷ F. Bulić, *op. cit.* (1), 119..

izgled stražnje strane, koja nije izrađena na način uobičajen za taj tip spomenika, ali i are ili domaće sarkofage – abociranjem sa širokim udarcima šiljastog dljmeta. Poluloptasti oblik moguće je shvatiti samo onda ako se nije vidio, tj. ako je spomenik bio utopljen u nekakvu strukturu, vjerojatno zidanu.

Preciznija datacija reljefa zapravo je najteže i u ovom trenutku teško razrješivo pitanje. Portreti su nestali, a s njima modne i stilske karakteristike, te su izgubljeni i dijelovi natpisa vrijedni za kronološko razmatranje. Ipak se jedan detalj može upotrijebiti, ali s velikim oprezom, a to je format portreta. Uporaba poprsja ide u prilog pretpostavci da je riječ o spomeniku ne starijem od druge polovice 1. st., jer bi u protivnom bila upotrijebljena polufigura s barem jednom (desnom) izloženom rukom. U Dalmaciji, istina, ima primjera poprsja nastalih i u ranijem 1. st., ali su izrazito rijetki i čini se da ih nema unutar sigurno datirane salonitanske klesarske baštine.¹⁸ Za dataciju u okvir 1. st. po Kr. govorio bi također i tip spomenika te njegova popularnost u Istri i Dalmaciji.¹⁹ Onomastički elementi i natpisne formule dopuštaju, međutim, i nešto kasniju dataciju, sve do otprilike antoninskog razdoblja. Podsjetimo se da je Alföldy bio mišljenja kako natpis s reljefa treba datirati u kasni principat (SPZ), tj. poslije 160. god. po Kr., kao i ostala dva komentirana natpisa.²⁰ Čini se prilično pouzdanim da je reljef raniji od Cerenijeve urne, jer su na njoj muška imena u dvoimenskim obrascima, a pojavljuje se i formula *bene merenti posuit*, pa bi morala potjecati s kraja 2. ili iz 3. st. (u EDH-u je preusko datirana od 171. do 200. god. po Kr.). S druge strane, čini se da je naš reljef nešto raniji ili u najgorem slučaju približno suvremen sućuračkom natpisu (*praenomen* u muškom imenu, formula *VF*), koji pak ne može biti puno kasniji od 2. st. (u EDH-u preširoko datiran od 151. do 300. god. po Kr.). To bi drugim riječima značilo da bi reljef ipak mogao biti raniji negoli je to Alföldy držao, ali i kasniji negoli se to isprva činilo autoru ovih redaka.²¹ Paleografija ne može bitnije suziti vremenski okvir jer ne poznajemo oblikovanje brojnih slova, ali vrijedi spomenuti da se slična izvedba slova C, S i V, te donekle E i L, pojavljuje na nekim veoma ranim salonitanskim vojničkim stelama.²² Za dataciju se ne smijemo osloniti ni na izostanak posvete Manima (*Dis Manibus*). I sućurački titulus i solinski reljef izrađeni su, naime, za života vlasnika, a u takvoj se situaciji obraćanje Manima izbjegavalo te očito smatralo nepovoljnim za žive osobe, čak i onda kada se ta formula već bila potpuno uvriježila.²³

¹⁸ Usp. npr. spomenik A7 u bilj. 16.

¹⁹ O datiranju istarskih i dalmatinskih primjeraka ugradbenih reljefa usp. D. Maršić, *op. cit.* (2), 57 i d., osob. 59. (pretežito 1. st.). Važna je spoznaja da do posljednjeg cvata ugradbenih reljefa u gradu Rimu dolazi između kasnoflavijevskog i antoninskog razdoblja (*op. cit.*, 13 i d.), pa istu mogućnost valja dopustiti i za naše krajeve.

²⁰ Usp. bilj. 7. S datacijom se slaže i B. Nedved, *op. cit.* (8), 21.

²¹ D. Maršić, *op. cit.* (2), 83 (1. st. po Kr.).

²² Usp. npr. stelu Gaja Mantika, vojnika 7. legije C.p.f.: D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Arheološki muzej u Splitu, Split 2011., 65 i d., br. i sl. 38.

²³ Usp. npr. sličnu situaciju na sarkofazima: N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Književni krug, Split 2010., 35-36.

Važno je napomenuti da natpis sa solinskog ugradbenog reljefa nije prisutan u prethodno spomenutim digitalnim bazama latinskih natpisa, a od onih u tiskanom obliku donosi ga samo *ILJug 3*.²⁴ Iz njega doznajemo i zašto je tome tako. Natpis je uključen pod broj *ILJug 3*, 2568 (pp. 302-326), kojim su A. i J. Šašel označili sve salonitanske fragmentarne natpise od prve godine izlaženja splitskoga Buletina (Vjesnika) pa sve do sveska 47/48. Donijet je na p. 321 i popraćen muzejskim inventarnim brojem, brojem sveska, stranicom i kratkom napomenom da se na natpisu pojavljuje ime muškarca *C. Belli[-]*. Samo temeljem takvog navoda, bez pokušaja restitucije imena i uvida u Buličevu prvoobjavu, ili makar bez autopsije, natpis nije moguće cjelovito prenijeti u neku od digitalnih baza podataka. Nadam se da će ovaj rad biti poticaj da se ta anomalija ispravi.

* * *

Na samome kraju kratko pojašnjenje zašto je jedan naoko skroman fragment odabran kao svečarska tema u čast našem slavljenu akademiku N. Cambiju. Razlog leži u tome što je upravo Cambi prepoznao i objavio prvi primjerak takvog tipa reljefa u priobalju rimske provincije Dalmacije.²⁵ Bijaše to nadgrobni reljef s Raba, danas pohranjen u rapskome Lapidariju, koji je Cambi prema vanjskoj formi, izgledu polja s portretima i očito zasebnoj izradi natpisa s pravom povezoao s istovrsnim, jedinim takvim *in situ* sačuvanim (uzidanim) reljefima s dviju susjednih grobnica na raskrižju Via Statilia i Via di S. Croce in Gerusalemme u Rimu.²⁶ Koliko je takva interpretacija bila važna govori podatak da se u tom trenutku nije znalo gotovo ništa o prisutnosti takvih reljefa (i zdanja u kojima su stajali) na istočnom Jadranu. Cambi ih se doticao i u kasnijim radovima te izrazio želju da ih cjelovito obradi.²⁷ Do toga, međutim, nije došlo, a zadatak je preuzeo autor ovih redaka. Može se, dakle, reći da je Cambi bio začetnik ne samo metodološki uzornog istraživanja carskog portreta, nadgrobnih stela (osobito onih s portretima) i sarkofaga – da nabrojimo samo neke – nego i jedne, na našim prostorima potpuno nepoznate kategorije spomenika – ugradbenih reljefa.²⁸ Ovaj skroman prilog zahvala je dragom profesoru za sve čime je zadužio arheološku zajednicu u zemlji, ali i šire.

²⁴ *ILJug 3* = A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, Ljubljana 1986.

²⁵ N. Cambi, »Zapažanja o antičkoj skulpturi na otoku Rabu«, *Rapski zbornik*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu, Rab 25.-27. listopada 1984., Zagreb 1987., 180, sl. 6.

²⁶ P. Zanker, »Grabreliefs römischer Freigelassener«, *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts* 90, Berlin 1975., 271, sl. 1; V. Kockel, *Porträtreliefs stadtrömischer Grabbauten*, Mainz am Rhein 1993., 8, tab. 2a.

²⁷ Usp. N. Cambi, »Suvremeno i zakašnjelo prihvaćanje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stelama u Dalmaciji«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28(15)/1988-89, Zadar 1989., 40 i d., bilj. 48.

²⁸ O tome v. D. Maršić, *op. cit.* (2), 14.

SECOND THOUGHTS ABOUT THE BUILT-IN RELIEF FROM THE NORTHERN NECROPOLIS OF SALONA

Dražen Maršić

Ten years ago, while he was researching into built-in reliefs in Istria and Dalmatia, the author found his attention attracted by the drawing of a relief with an epigraph discovered in the area of the northern necropolis of Salona; however, attempts to locate the actual relief in the Archaeological Museum in Split were unsuccessful. But while the rear yard of the Museum was being put in order, it was found after all, and soon re-inventoried (AMS-A-4538) and stored in the epigraphic collection repository (66bh). The re-discovery allowed the details of the structure, art, typology and chronology to be investigated one more time.

The front of the monument is on the whole in good correlation with the drawing, but there were some small differences in the depiction of the breaks. The other sides are seen for the first time. The rear side has hardly visible traces of a toothed chisel and is of hemispherical cross-section. The corners have been secondarily carved and lowered a little, particularly the lower right corner. On the left side there are several dots that tend to suggest corroded clamps in stone, but are nevertheless superficial. It is not possible to guess how they were formed.

As compared with the drawing, there are minor differences in the execution of the inscription: the siglum of the personal name (praenomen) is done with a final vertical line, many figures have richly formed serifs, in the lower row there are two punctuation marks missing in the drawing, and the last letter is a somewhat dropped tall T. The first row of the epigraph was filled by the name of the client and the owner of the monument, a man, most likely in the three-name formula, perhaps with filiation, which is not clear, however. In the event of the presence of filiation and/or some longish cognomen there might be room on the relief for three characters, and without filiation and/or with a short cognomen, just for two (which is certain from the inscription). The woman's name was probably in the two-name formula. To the left the alignment of the dative *uxori* and the punctuation that follows open up questions whether in the sequel there was some moralising epithet or text that refers to a third person, then obligatorily linked with the conjunction *et*.

Bulić recognised the gentile name of the man as *Bellicus* or *Bellinus*, but Alföldy's restitution of *Bellius* is almost certain. On a title from Kaštel-Sučurac CIL 3, 2591 = 8647 (HD052752) there is a *Bellia Chrysorhoe*, and on an urn from Salona, AMS-A3261 = ILIJug 3,2142 (HD034636) a certain *Bel. Cresce(n)s*, whose first name is almost certainly an abbreviation of the name *Bellius* (something accepted in all major digital epigraphic databases: EDH – HD034636, EDCS – 10101102, Ubi erat Lupa – 24755; the last database has a picture of an urn). A name that could theoretically be considered is *Bellicius*, but it has not been found in Dalmatia in full form. Names with the stem *Belli-* appear primarily in Celtic provinces, most used as cognomen. The name *Bellius* is mostly found in Gallia Lugdunensis (5) and if to the epigraph from Sućurac we add those from

the Salona urn and the relief under consideration, then as long as elsewhere the number has not been enlarged, Dalmatia would be the second province in terms of number of confirmations. This detail probably reveals the origin of the Salona family, which perhaps came to Dalmatia in the early 1st century AD.

After everything referred to, the transcription of the epigraph should be slightly corrected from that given earlier, and without claims to recognise the first letter in the deceased woman's name, should read: *C(aius) Belli[us? ...] / v(ivus) f(ecit) sibi et [... ..] / uxori [...]*.

What is left of the portrait is just most of the left bust, in which it is reasonable to recognise a man because of the bunching of the drapery on the left shoulder, typical of a toga, and the fact that it is above the part of the epitaph with the name of the owner. On the basis of a drawing and the remains of the epigraph it has been concluded that the deceased is dressed in tunic and toga (*pallium* or *bracchio cohibito* type). The autopsy of the relief changes this however. The lower stratum of the drapery consist of V-shaped pleats below the neck, which clearly belong to a tunic, and above that are the folds of a toga, which is clearly imagined as if it had a *sinus* and a deeply dropped *balteus*. Because of the shaping of the cloak on the chest the types indicated by H. R. Goette with the letters C, D and E can be ruled out, and the depicted type of toga should be recognised as that indicated by the letter B, i.e., the Early Imperial type in fashion from the middle of the Augustan period, but shown in a format in which the defining elements such as *sinus*, *balteus* and *umbo* cannot be seen.

The transversal conception of the epigraph, the assumed appearance of the pictorial field and the format in general (no gable) and the execution of the rear side of the Salona relief show it belongs to a group of reliefs that were built into some one of the forms of sepulchral architecture, or simply represented the front of some pedestal. There are good local comparisons in a relief from Plomin and the relief of T. Bibius Justus from Rab, The first such example from the eastern coast of the Adriatic was recognised by N. Cambi, whom we are celebrating in this volume (the sepulchral relief from Rab, today in the Lapidarium of that place).

The biggest problem, and that most difficult to solve, is the issue of the time of the making of the relief. Tending to support an early dating in the 1st century is the type of the monument; but the onomastic elements, the epigraphic formulae and the palaeography permit a later date, up to the Antonine period. Alföldy dated the epigraph from the relief to the later Principate, like other inscriptions of members of the Bellius family, At this moment it seems reasonable to date it to the period from the 1st to the early 2nd century AD.

From all the digital databases on the Web and printed corpora of Latin epigraphic material, the inscription on the relief is given only in ILJug 3, no. 2568 (pp. 302-326). A. and J. Šašel labelled all the Salona fragmentary epigraphs from volume 1 to 47/48, while the current example is given on p. 321, with the basic data (but without the restitution) accompanied by a brief mention that on the epigraph the name of a man appears, *C. Belli[-]*. This paper should prompt this shortcoming to be corrected.

